

Лингвистика и филологија

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС

ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ИДАЈЕ

А. БЕЛИЋ

УРЕЂУЈУ:

А. БЕЛИЋ, СТ. М. КУЉБАКИН, СТ. ИВШИЋ и ФР. РАМОВШ

11-13

1931-34

КЊИГА XI

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
БЕОГРАД, 1931

О природи, развитку и заменицима гласа *x* у говорима Црне Горе.

I

Ја немам намеру, да то одмах истакнем, да овим чланком пружим какву исцрпнију монографију о гласу *x* у овим говорима; напротив, желео бих да се позабавим више принципском страном самога питања. Хтео бих да покажем шта значе, са историске и фонетске стране, различити данашњи заменици овога гласа; у каквом односу они стоје међу собом; уколико њихова данашња слика расветљава у даљој перспективи смисао и унутрашњу страну саме фонетске еволуције гласа *x* у нашем језику уопште. И одмах ћу нагласити три ствари. Прво, нема ниједног црногорског говора који данас у свима фонетским позицијама и у свима речима чува овај глас. „Он се чује слабо ђе здраво, постојано и на сваком мјесту у ријечи“, рекао је још Вук (Пословице XIV). Затим, исто тако недоследност показују и говори у којима на месту старијег *x* стоји данас који други глас. И треће, они говори који по правилу губе овај глас, губе га углавном у свима позицијама.

То све значи да је у погледу судбине гласа *x* и гласовни систем ових говора прожет у основици својој оним истим фонетско-физиолошким моментима који су довели до уклањања овога гласа уопште из гласовног система нашег штокавског дијалекта. Одавде се види и основна разлика у самој хронологији појавѣ: док други наши говори у овом погледу показују данас само резултате раније тенденције, црногорски, напротив, узети у својој целокупности, или непосредно чувају и све прелазне ступњеве од фрикативног *x* до његових обичних данашњих заменика или самом системом ових дају јаснији појам о целокупном развитку овога гласа. Треба само показати шта је у свему томе органско, фонетско, а шта је добивено другим путем.

1

Данас црногорски говори у погледу судбине гласа *x* показују три основна типа: једни још чувају овај глас, други место њега имају друге гласове, а трећи су га потпуно изгубили. Потребно је, пре свега, дати ближу карактеристику ових типова, и лингвистички и географски.

Први тип претстављају говори непосредне околине Цетиња: то значи цела Ријечка и Љешанска нахија и делови Катунске нахије — племена Његуши, Ђеклићи и Бјелице. За РН материјал имам из двају села, Добрског Села (ДС) и Косијера (К); од ЛН узео сам само село Штитаре (ШТ). У Катунској нахији био сам у селу Бјелошима у Његушима и у селима Војковићи (В) и Петров До (ПД) у Ђеклићима.¹⁾ У Бјелицама нисам био.

Сви ови говори — то је већ речено — имају једну заједничку црту: они још чувају глас *x*. Али он је у њима претрпео знатне фонетске модификације, и то у свима у истом правцу. Он је данас двојаке природе: у почетку и у средини речи, и пред самогласницима и пред сугласницима, он је веларни звучни спирант, а на крају речи мукло *x* редуковане фрикациије, сведено у неким говорима на просту аспирант; нијансе у интензитету фрикативности постоје и у једном и у другом случају, и то и према говорима и према позицији гласа у речи. И по фонетско-физиолошком моменту, и по акустичком ефекту и по томе што га млађе поколење већ аперципује гласом *z*, ово звучно *x* претставља у данашњем гласовном систему ових говора једну фонетску варијанту гласа *z*. Најтачније га је према томе бележити знаком *ǰ* који је увео проф. Белић за редуковано чакавско *g* (ЈФ X 1—3, 218—19). Крајње мукло *x*, редуковане фрикациије, ја ћу бележити знаком *χ*.

Примери:

- а) почетак речи: *ǰd̥kеш*, *ǰi̯ша^ар*, *ǰр̄ш*, али: *од̄i̯jo* (В); *ǰr̄аbа^ар*, *ǰr̄i̯а*, *ǰr̄аna*, али: *рb̄а^еш*, *д̄ш^е* (3 plur. praes.) (ДС); *ǰi̯ша*, *ǰi̯шар*, *ǰd̄da* (= хода), али: *и^ла̄да*, *р̄абар* (В); *ǰr̄b̄аш*, *ǰod̄i̯jo* (К); *ǰr̄ka* (3 sg. praes.), *ǰrk̄i̯u* (исто), *ǰr̄i̯а*, *ǰi̯лада*, *ǰd̄ku*, *ǰi̯ша*, *ǰd̄ше* (3 plur. praes.), али: *р̄абар*, *р̄ана*, *j̄ лад* (ШТ).
- б) средина речи: *др̄аǰ^аχ* (gen. plur.), *j̄ǰo*, *вр̄ǰа*, *д̄ с̄ӣр̄аǰа* (gen. sing.) *з̄д̄уǰ^е* (пот. *задуха*), *м̄j̄ǰа* — *м̄j̄ǰе*, *б̄j̄ǰа* —

¹⁾ У говорима Старе Црне Горе испитивања сам вршио заједно с г. др. М. Малецим; у Брдима сам.

бўге, грѣдѣш, мазуѣа — под *мазуѣом, луги* — *луга, сугоме, маѣам, рабѣшаѣу, иѣаѣу* (Б); *наѣја, мазуѣо, уѣѣа, нѣсаѣу, коиаѣу, сеѣаѣу, маѣнѣо, пијеѣнѣло* (ДС); *луги* (п. plur.), *сиромаѣа, лѣуѣа, наѣја, осаѣло* (усахло), али: *пиѣнѣло* (В); *шмаѣу* (асс. sing. — снаха), *грѣдѣша, дрѣсаѣу, шражаѣу, бјежаѣу, шјаѣу, нѣсаѣу, пеѣјаѣу, шуѣјаѣу, шрубјаѣу, пијеѣнѣло, усаѣнѣло, усаѣло* (К); у *Ораѣе, кѣѣа, ѣѣо, мазуѣа, нѣсаѣу, маѣнѣло, осаѣнѣло* (ШТ).

в) крај речи: *лугх, грах, орах, ѣѣшник'а'х, сеѣок'а'х, смѣк'а'ва'х, рекѣх* (Б); *коиах, сеѣах, маѣдија'х, ѣва'ѣа'х, ѣѣа'х, сеѣа'х, ушлх* (ДС); *орах, онѣјех, моѣјех, ѣѣѣх, изубѣх, очлх, ушлх, коиах* (В); *пијах, шражах, бјежах, наѣх, ѣѣѣрах, ѣудлх || ѣуѣлх, иѣѣлх, грѣнијех, шиех, маѣдијех* (К); *врх, лѣуѣх, лугх, орах, оѣнаѣках, ушлх, нашјеѣх, ѣѣѣх, коиах, дрѣах* (ШТ).

Већ и сам материјал показује да се спорадични случајеви губитка гласа х у овим говорима јављају искључиво у почетку речи и у средини речи пред сугласником. То није случајно. Он је у тим позицијама сведен врло често на просту звучну ваздушну струју, на какво задњевеларно слабо γ. То значи да глас ѣ, у ствари, има овде две фонетске варијанте: он може бити јаче и слабије, редуковане фрикациије. Али однос ѣ : γ по јачини фрикациије варира према појединим месним говорима, те је обележавање оба ова гласа једним истим знаком разумљиво. Ову разлику у јачини фрикативности и ѣѣѣ однос према позицији гласа у речи нарочито наглашавам, засад само као констатацију, а видећемо доцније како она баца извесну светлост на систему и распоред данашњих заменика овога гласа у другим говорима. Ваља исто тако споменути да овакве нијансе у јачини фрикативности, и код ѣ и код х, прате и саму територијалну разлику: најјаче ѣ — најближе гласу *г* — има говор села Б, а најслабије и ѣ и х ДС.

Засебан случај развитка гласа х претставља група *хв*. Ни ови га говори нису задржали у овом положају. Промена *хв* \cong *ф* општа је појава за све њих, уколико, разуме се, знају уопште за глас *ф*. У свима је њима, дакле, после преношења фрикативне артикулације на глас *в* — после извршеног једначења по начину образовања — фрикативна група *хф* изгубила свој први компонент. Већ и по томе што се у неким од ових говора х иначе не губи, јасно је да овде имамо специјалан случај, условљен не само при-

родом артикулације гласа x већ и његовим нарочитим положајем. Према томе, у промени $x\phi \geq \phi$ била би, бар по резултату, нека врста дисимилације: редукција једног од двају фрикативних елемената, и то оног који је због своје слабе артикулације „био на удару“. Претпоставити друкчији ток развика: преношење фрикативне артикулације првог компонента са задњег дела небаца на усне — $x\phi \geq \phi\phi \geq \phi$ — мислим да за ове говоре, тј. за неке од њих, није могуће.

После свега овога јасно је да за говоре ове групе — староцрногорски тип — вреди данас оваква схема: а) $x \geq \xi \parallel x \rightarrow \phi$ и б) $x \geq \chi$. Јасно је, исто тако, да је и однос $\chi : \xi$ израз једино фонетских прилика: свеједно је јесу ли по среди засебне речи или морфолошке категорије, — однос краја речи према осталим положајима један је исти.

Други тип претстављају говори који међу своје гласове данас не убрајају и глас x , али зато на његову месту, бар у неким позицијама, стоје други гласови. То су говори непосредне околине Бара: дијалекат племена Мрковића и дијалекат села Зубаца. — Оба ова говора у подједнакој мери данас не знају гласа x ; то их и везује у једну целину. Али се у самој ствари они и разликују међу собом. Разлика се огледа и у природи самих заменика, и у њихову распореду и у доследности замене. Најбоље је, према томе, и сам материјал изнети засебно за сваки говор.

У почетку речи и пред сугласницима и пред самогласницима у мрковићком говору нестало је гласа x потпуно. Покаткад само, нарочито у туђим речима, чује се место њега аспирата, која може бити покаткад и нека врста врло слабог h .

Примери: $\delta t' e\ddot{u}e$, $\delta t' u$ (3 plur. praes.), $\lambda a\ddot{d}i\ddot{n}a$ (хладовина), $\lambda \ddot{a}^o\ddot{u}$ (хлад), $\ddot{a}^o j\ddot{d}u\ddot{k}$, $\ddot{a}^o p\ddot{i}j\ddot{a}$, $\ddot{a}^o n$, $\delta t' u \parallel \delta t' u$, $\ddot{a}j\ddot{d}e \parallel \ddot{a}j\ddot{d}e$.

Већ и по томе што се оваква аспирата јавља махом у туђим речима, што се чује и у оним речима где гласа x није ни било, што целокупни развика гласа x у овом говору искључује могућност њезине органске везе са овим гласом, јасно је да она и није производ његове фонетске еволуције. Она, дакле, нема историске вредности, унесена је са стране, уколико није производ физиолошко-фонетских прилика. Уосталом, ово је црта и других наших говора (Белић, ДИЈС 207, Вушовић, ДИХ 20).

Средина речи, међутим, пружа нешто сложеније односе: ту се не може рачунати само с фонетским чиниоцима. Целокупна слика и распоред данашњих заменика не показује, бар на први поглед, једну

систему која би била израз *само* фонетских прилика. Два гласа стоје место старог х у овој позицији: *в* и *г*. И њихов распоред баца интересантну светлост на историску страну њихова односа према гласу *х*. Али је пре свега потребно показати природу њихова међусобног односа. Не може се рећи да ова данашња разлика у замени зависи само од вокалске околине: то не вреди ни као општа констатација. Истина, глас *в* се јавља већином у случајевима где би га као прелазни глас и очекивали: *їâ°зуво*, *їува°*, *цревџа*, *лѣва*, *ѣвик* (gen. plur.). Али то не значи да се он јавља само после гласа *у*; примери: *мâ°ва* (3 sg. praes.), *мâ°внѣк* (1 sg. aor.), *мâ°внѣш* већ нису из те категорије случајева. Затим, он ни у суседству вокала *у* није доследан: 3 л. plur. imperf. гласи у говору само *їѣча°ц*, *вуча°ц*, *бѣра°ц*, *ид'â°ц*, *їрѣсја°ц*, *кѣсја°ц*, *нѣсја°ц*. А примери типа *дѣга* – *дѣгови* (дух), *шрбѣга* и сл. са своје стране показују да се и у случајевима где би према природи вокалске околине очекивали глас *в*, јавља други глас *-г-* као заменик некадашњег *х*.

Већ и ова два последња примера показују у којим се приликама данас јавља глас *г* као заменик старијег *х*; јасно је да то вреди само за именице и то само за оне код којих глас *х* у системи облика стоји и у различитој фонетској позицији: однос пот. sg. према осталим облицима значи исто што и однос краја према средини речи. Отуда: *арѣга* – *арѣсу* || *арѣзи* (gen. sg. пот. plur. од *арѣк*), *сиромѣга* – *сиромѣсу* || *сиромѣзи*, *грѣга*¹⁾ (*грѣк*), *мїјегга* – *мїјегови* (*мїјек*), *врѣга* – *врѣгом* – *врѣгови* (*врѣк*), *дѣга* – *дѣгови* (*дѣк*), *шрбѣга* (*шрбѣк*), *драѣга*^{ек} (gen. pl.), *сиромѣга*^{ек} (исто).

Крај речи је прост и јасан: на месту *х* стоји данас у свима категоријама *к*. Нема, дакле, у овој позицији нити губитка гласа *х* нити каква колебања у његовој замени: и у свима речима и у свима категоријама јавља се само — *к*.

Примери: *грѣк*, *сиромѣк*, *дѣк*, *шрбѣк*, *мїјек*, *арѣк*, *врѣк*, *лѣник*; *о шїк* (loc. pl. = о тима), *дѣбрик*, *мѣâ°дик*, *мѣјук*, *дѣне^{ек}* (gen. plur.), *нѣд'еле^{ек}*, *лѣâ°ве^{ек}*, *їѣдине^{ек}*, *дога°ње^{ек}*, *їријѣ-шеде^{ек}*, *дрѣ°че^{ек}*, *бѣсове^{ек}*, *жїѣне^{ек}* || *жїѣне^{ек}*, (gen. pl. од жена), *драѣ^{ек}*, *сиромѣга*^{ек}, *језїкове^{ек}* (= језїкѣ), *їушїк* (= пута), *лѣд'ук*, *без ѣвик*, *крѣмадик* (*крѣм*), *їрѣд'ук*, *шѣла-д'ук* (gen. pl. = тѣлѣдї), *їѣвед'ук*, *могѣк* (1 sg. aor.), *убѣк*, *д'ѣк* (= доѣох), *їриѣк*, *дѣдок*, *вѣд'ек*, *жѣлѣк* (1 sg. imperf.), *вуча^{ек}*, *бѣра^{ек}*, *ид'â^{ек}*, *кѣсја^{ек}*, *їрѣсја^{ек}*.

¹⁾ Код Решетара нетачно: *gräva* (Št. D. 120).

За овај говор, дакле, вреди данас оваква схема: а) $x \rightarrow \emptyset$ (у почетку речи); б) $x \rightarrow \emptyset$, $x \rightarrow v$ (у средини у засебним речима), $x \rightarrow z$ (у средини речи у системи облика); в) $x \rightarrow k$ (на крају речи).

Настаје питање: како треба разумети ову систему заменика? Каква је морала бити основна фонетска вредност оног x које је као један „стадијум“ у еволуцији првобитног фрикативног x претходило данашњим заменицима његовим и могло бити према положајима у речи и другим моментима аперциповано разним гласовима?

Узмимо сва три основна положаја редом. Најпре средину речи. Ту треба показати, пре свега, уколико се гласови z и v могу сматрати као фонетски заменици гласа x ; у каквом односу у том случају они стоје међу собом; да ли има и колико фонетске пологе ово њихово двојство. Да глас v у случајевима где стоји после u претставља прелазан глас, — то није немогуће. Али да се на овај начин може објаснити и данашње v пред сугласником, то је врло мало вероватно. Оно је ту без сумње директна замена старог x . Према томе, једни случајеви показују као да је тенденција у говору у овом правцу била да се x потпуно изгуби, а други као да је његова природа била таква да је допуштала прелазак у сасвим друге гласове, али не и његов губитак. Другим речима, треба помирити гласове z и v као заменике некадашњег x са гласовном нулом (\emptyset). Треба пре свега нагласити да се као заменик гласа x у средини речи јавља z , ма колико оно било данас везано за извесну систему. Затим да и z и v , већ и по томе што у целокупној системи замене стоје напоредно са \emptyset , одају заменике спорадичног карактера. То значи да је x које је непосредно претходило гласовима z и v по својим особинама у фонетско-физиолошком правцу више нагињало потпуном губитку, него што је својом акустичком страном давало могућности да буде аперциповано другим гласовима. А то значи да имамо потпуно право да претпоставимо у основици какав редукован фрикативни глас који је могао под извесним условима дати z . Чим је он могао прећи у глас z , јасно је, по моме мишљењу, да по среди може бити само какво ξ или γ , тј. онај глас који у овој позицији и данас чувају староцрногорски говори. Где год се у нашим говорима јавља z као органски заменик гласа x , ту се овакав глас — јасни веларни спирант — мора претпоставити. Наравно, ово не вреди за говоре у којима је z добивено другим путем: где оно претставља супституцију дијалекту непознатог гласа x . Али то не смањује његов значај — о томе ће бити говора и мало доцније — за

разумевање основног момента у историји развитка гласа *x* у нашим дијалектима.

Дакле, анализа данашњег стања допушта нам да претпоставимо у гласовној системи овога дијалекта за извесну епоху језичког развитка и нарочити, говору дотле непознати глас γ . А оно стање које данас у овом правцу карактерише староцрногорске говоре показује да \dot{u} погледу јачине саме фрикативности код гласова \dot{g} и γ могу постојати и дијалекатске разлике. Онда је јасно, ако узмемо у обзир данашњи однос $z : v : \phi$ (*дуга – ма^ованџа^оу*), да је и некадашње γ мрковићког говора било и по физиолошко-фонетском и по акустичком моменту доста далеко од гласа z . Његова фрикација била је онаква какву је допуштала уопште промена $x \geq \gamma$. До фазе \dot{g} глас γ није дошао у овом говору. То са своје стране потврђује и његов редовни губитак у почетку речи, тако да је његов развитак у тој позицији сам по себи јасан (исп. и староцрногорске говоре и говор Прчања у Боци Которској који у средини речи редовно има z место x , Решетар, о. с. 122).

Имали смо, дакле, и у средини и у почетку речи у овом говору некад глас γ слабе фрикације. И даљи његов развитак је природан. Он је претстављао необичан глас за фонетски систем овог говора. Гласови ове врсте не карактеришу гласовни систем нашега језика уопште. Исп. факат да оно \dot{g} у староцрногорским говорима већ млађе поколење аперципује гласом z . То значи да се гласови γ и \dot{g} и не могу дуже одржати. Питање је само како ће их који од наших дијалеката уклонити. У томе одлучује сама природа ових гласова. У говорима и позицијама где је овакав глас често тешко и разликовати од гласа z , природно је да он и пређе сасвим у тај глас; онде где је слабије фрикације, он је тим самим и далеко од експлозивног z ; говор га уклања на други начин: његова се фрикација потпуно редукује, он се, дакле, губи потпуно. Замена његова у оваквим приликама може бити само резултат морфолошких прилика. Овакав је и био глас γ у мрковићком говору у свима позицијама. Не бисмо, према томе, у средини речи у њему очекивали заменике, већ потпун губитак овога гласа. А они се ипак јављају. И то два гласа, z и v .

Промена гласа γ слабе фрикације у спирант v ни теориски не претставља фонетских тешкоћа: глас који је скоро сведен на просту звучну ваздушну струју добија нешто одређенију боју променом места артикулације. Иначе, и слаба фрикација и звуч-

ност остају. Међутим промена $\gamma \geq z$ већ и по томе што се јавља само у случајевима где глас x стоји у извесној системи облика — не може бити само фонетска. А с друге стране, однос $z : v$ није никако могао потећи од акустичке разлике старог γ , јер нема зато никаквих разлога: оба се гласа јављају у истим фонетским позицијама (*ма^ова* || *сиром^ага*). Мора се, дакле, показати најпре зашто се уопште јавља z , а затим зашто само код именица које су и у пот. имале глас x .

Према нашој претпоставци, у говору је морао негда постојати овакав однос:

ар^ах → *ар^аси*
 ↓
ар^ага
 итд.

Данас, међутим, имамо: *ар^ак* → *ар^асу*
 ↓
ар^ага

Ово све показује да је морфологизација гласовних односа у овом случају у потпуном складу са примерима типа: *б^ак* — *б^ага* — *б^асу*, *др^ук* — *др^уга* — *др^усу* и сл. Однос $k : i : s$, са своје стране, показује да је глас x морао бити функционално задржан. Психолошки, он се није могао изгубити. Дакле, слика старих односа изменила се само у фонетском смислу: однос двају спираната редуковане фрикации заменили су експлозивни гласови у истом односу. У језику је била тенденција да се γ у системи облика *не* изгуби, већ уклони преласком у себи најближи глас. И чисто фонетски, његов би заменик могао и овде бити само v . Глас z значи и паралелизам крајњем k и стварање на тај начин односа $k : z$ који је већ у језику постојао. Дакле γ , које се иначе у средини речи или губило или прелазило у v , могло је под изнесеним условима дати и z ; његова слаба фрикативност допуштала је прелазак у експлозивно z само у случајевима где је то сама система захтевала.

Још неколико речи о крајњем k . Мрковићи говор редовно редукује звучност код сугласника на крају речи. Он данас зна у овој позицији само за мукле сугласнике. И по свој прилици то је његова доста стара црта. Могло би, према томе, и данашње крајње k бити резултат промена $\gamma \geq z \geq k$. Међутим ја сам узео за полазну тачку x . Мени се чини да је и немогуће за мрковићи говор претпоставити у овој позицији промену $\gamma \geq z$. Јер шта би то значило? Значило би да говор који у средини речи има z само

у извесним категоријама, на крају речи има редовно тај глас. Другим речима да је крајње γ било много ближе гласу z , него оно у средини речи. А томе се противи све оно што данас црногорски говори показују у овом правцу. Затим, редовну промену $\gamma \geq z$ на крају речи могуће би било за овај говор претпоставити само онда кад би се γ осетило као знак граматичке категорије. Међутим његова редовна замена у овом случају условљена је баш фонетском позицијом: носилац њезин је крај речи. А то само по себи показује колико се k мора објашњавати само из природе оног x које је непосредно претходило замени. А то може бити само \dot{x} . Још нешто. Можда ни природа краја речи у овом говору у доба губитка гласа x није допуштала крајње γ . Судећи по неким данашњим односима у деклинацији, крај речи је у погледу звучности већ тада био онакав какав је данас.

Учинићу овде и још једну напомену. Можда би неко на основу редовне замене крајњег x и примера типа *м^овн^јк* могао закључити да је само за ове позиције и везана фонетска замена првобитног x , као што је то случај у неким другим нашим говорима (македонским на пр.). Глас x је прелазио, дакле, у друге гласове само онде где је затварао слог; све је друго аналошко. Али таква претпоставка не вреди за овај говор. Примери типа *усе^нј^ш* и сл. то довољно показују.

Остаје нам, после свега овога, да претпоставимо овакав развитак гласа x у мрковићком говору: а) $x \geq \gamma \geq \emptyset$ (у почетку речи); б) $x \geq \gamma \geq v, z, \emptyset$ (у средини речи); в) $x \geq \dot{x} \geq k$ (на крају речи).

Као што је речено, дијалекат села Зубаца показује извесна отступања од мрковићког говора. Да видимо најпре на што се она свде, а затим имају ли и принципске вредности.

У почетку речи и пред сугласницима и пред самогласницима и овде је нестало у говору гласа x потпуно. И никад се не јавља у овим случајевима каква аспирата. Дакле, изузевши факат што је почетак речи овде друкчије природе, све оно што смо имали и у мрковићком говору. Примери: *и^ла^да*, *ј^ша* (3 sg. praes.), *д^{ше}* (= они хоће), *р^абри* (пот. sg. masc.), *р^ану*, *р^ас^ш*, *р^{ја}*, *Р^цџ^овина*, *Р^ваш^и* (Хрвати). И у средини речи пред сугласницима налазимо исту ствар: и тамо се глас x увек губи: *м^ану* (3 sg. aor.), *усе^нј^ш*. Међутим међу самогласницима стоји увек глас v , и у случајевима где би он могао бити израз саме вокалске околине и онде где то није могуће претпоставити. Он, дакле, овде показује много више доследности од мрковићког говора: као заменик

јавља се само један глас и то у свима приликама где је контакт двају вокала створен губитком гласа *x*.

Примери: *мѷве, задува, здѷва, гревѷша, лоѷувача; кѷсјаву, нѷсјаву; дѷва* (gen. sg.), *крѷва, шрбѷва, адѷва; орѷва, мѷјева, сиромѷва, сѷрѷва, снѷва*.

На крају речи само у пот. sg. имамо извесно двојство: поред *k* јавља се и *ф*. Отуда: *дѷф, адѷуф, лѷф, мѷјеф*; али: *орѷк, сиромѷк, сѷрѷк, шрбѷк, крѷк*.

Једино сам код именице *вр* забележио губитак гласа *x*; биће да је по среди дисимилација двају *v*. У gen. plur., у имперфекту и аористу промена $x \geq k$ је редовна. Примери: *крѷше^aве^ak* (= *крѷшакѷ*), *пѷше^aве^ak*, *сѷдк^aе^aве^ak*, *шѷладик, костѷјук, ѷвик, пѷлеѷјук, сѷвѷрик, ѷдсе^aде^ak*; *шѷје^ak дѷбрије^ak ѷѷѷик* (исп. и Броза, *Nast. Vj. I 67, 68*); *ки ≤ ик* (их \geq ик \geq ки; овакав облик и проф. Решетар наводи из Прчања и из наших говора у Јужној Италији, исп. о. с. 122), *мѷгак, вѷдијек* (aor.); *кѷсјак, вѷљак* (imperf.)

Већ и по томе што се овде *x* увек губи пред сугласницима у средини речи, што се глас *z* не јавља никад као његов заменик, јасно је да је основно *x* морало бити сведено на глас још слабије артикулације, још мање фрикации од оног који смо утврдили за мрков. говор. Свакако неко слабо веларно γ које је губећи звучност лако прелазило у *h* и даље преко аспириране у ϕ . Јасна је онда и његова замена гласом *v*. Управо из ове замене ја и изводим природу овог γ . Проф. Решетар промену $x \geq v$ бележи и за дијалекат Мула у Боци Которској. Само је она тамо ширег обима, јавља се у свима позицијама. Не знам да ли оваква промена вреди и за цео приморски појас од Бара до Котора, али за његов крајњи југ и крајњи север, као што се види, вреди. И карактеристично је да се она јавља баш на овом појасу, на који се наставља на југу дијалекат Мрковића са спорадичним *z*, а на северу говори Боке Которске са редовним *z* (Прчањ) или бар исто тако честим као *k*.

Дакле, одсуство гласа *z* као заменика старијег γ у средини речи у овом говору тумачи се релативно слабијом артикулацијом овога гласа, тј. γ . И питање је да ли та појава има какве везе са данашњим двојством $k \parallel v$ у пот. sg. код именица. Јер, у ствари, ово је једина разлика између овог и мрков. говора; све се друго у крајњој анализи своди на један исти тип. Значи, према томе, да говор који у средини речи има у овом случају само *z*, и на крају речи има само *k*; а говор са *v* у средини речи на крају

речи има поред *k* и овај глас. Ако се сетимо да смо мрков. *z* протумачили фонетско-морфолошким разлoзима, а да је зубачко *v* фонетског порекла у средини речи, онда је јасно шта претставља крајње *v* у овом случају (и Зупци не знају за звучне сугласнике на крају речи). По среди је просто, и то врло рано, уопштавање гласа *v* у свима облицима, управо стварање јединствене основе по гласовној структури код неких именица. Уосталом и по самом односу *k* (пот. sg.): *v* (cas. obl.) тај је покрет био природан и могао се очекивати. Могао је, дакле, стари однос $x : \gamma$ у извесним приликама дати и $v : v$.

Summa summatum, овај нам говор допушта овакву схему: а) $x \geq \gamma \geq \emptyset$ (у почетку речи); б) $x \geq \gamma \geq v, \emptyset$ (у средини речи); в) $x \geq x \geq k$ (на крају речи).

Прелазимо сад на трећи говорни тип. Овамо иду углавном црногорска Брда: говори племена Бјелопавлића, Куча и Пипера и говор Подгорице са околином (у Васојевићима и Братаножићима нисам био). У основици својој сви они претстављају један исти тип: глас *x* се губи у њима без икакве замене. Само га бјелопавлички говор на крају речи још чува у неким категоријама.

За Пипере је и проф. Решетар констатовао губитак овога гласа у 1 sg. аог. Он наводи: *utěko, ispěko, ovlěto* (о. с. 199). То вреди и за све остале случајеве. У говору селâ *Кoйџџе* (К), *Ожџџи* (О), *Сџоца* (С), *Пџшровићи* (П), *Мрџке* (М), у којима сам испитивања вршио, нестало је гласа *x* у свима фонетским позицијама. Издвојити само ваља случајеве са прелазним гласовима — *v* или *j* у зависности од вокалске околине. Тако, на месту старијег *x* стоји данас *v* и *j* у речима: *увдџџка* (К), *бџздува* (бездуха, К), *зџдува* (С), *два кожџва* (К), *џрџсџва* (= просуха, С), *снџџја* (К). Иначе глас *x* се данас нити где изговара нити има какве замене.

Примери: *сџрџа* – *сџрџа*, *сџромџ* – *сџромџа* (К), *мџ* – *мџом* (С), *мџје* – *мџја* (= миџех – миџеха, О), *врџ* – *врџа* (П), *ја џбџ* (1 sg. аог. К), *сџдо*, *изџгнџ*, *могџ*, *не џредџџџа* (П), *ја коџџ* (1 sg. imperf.), *сџџџ*, *нџмџ*, *џрикуџџџа* (М); 3 plur. imperf.: *коџџу*, *чиџџу*, *џљџџкау* (С), *вџџџу* (М), *сџџџџу* (П), *џреовџџџ*, *усаџнџџџ*.

Дијалекат племена Куча ни по чему се у овом погледу не разликује од пиперског говора. И тамо се глас *x* редовно губи, и тамо он нема никакве замене изузевши случајеве са прелазним гласовима.

Ево и неколико примера: *орă – орăа, мѝје – мѝ'а, сиромă – сиромăа, сѝрă – сѝрăа; ђјдђ (1 sg. aor.), койă (1 sg. imperf), рăђау, глѐдăу, (Убли).* И тако даље, глас *x* се губи у свима приликама и у свима речима.

Бјелопавлићки говор показује у извесним случајевима мало више старине. Уњему се глас *x* на крају речи после дугог вокала још изговара. Он је и овде, наравно, врло слабе фрикативности, дакле *џ*. Тако се чује: *иђăџ, дђăџ, шрăжăџ, ѝскăџ, луѝешăџ, скишăџ, знăџ* и сл. Понегде сам могао забележити овакво *џ* и у *gen. plur.* код именица: *сѝвăрѝџ, љуђѝџ, идвѐдѝџ, ѝрăсăдѝџ*. И у *pot. sg.* после дугог вокала глас *x* се још изговара: *врџ, мăџ, ѝрăџ, сѝрăџ, орăџ* (орао). Само треба нагласити да изговор гласа *x* ни у овим случајевима није редован и не вреди за целокупност месних говора. У говору појединих села њега је и овде потпуно нестало; другде су, опет, примери без *x* и чешћи и обичнији. Могло би се помислити, у први мах, нарочито због примера типа *сѝварих, ѝрасадих, орах*, да је изговор гласа *x* после дугог вокала данас добио овде другу вредност: да он претставља, у ствари, само једну врсту „асѝцирања“ крајњих дугих вокала. Али тако није. Он је, пре свега, у овом говору још увек веларни спирант, никад грлено *h* или аспирана. Затим, он се јавља само у наведеним категоријама. Ако, дакле, његово чување данас фактички стоји у вези са крајњим дугим вокалим, то не значи да ови моменти стоје у истом односу и по узрочности самог појава.

У свима другим положајима нестало је гласа *x* у бјелопавлићком говору.

Примери: *ђђу, ђјиш* (ходити), *рбаш, лăд, рăна, рăниш* (чувати); *гредша, гредваш* (празновати), *орăовѝ, мјѐовѝ, мјейр, маѝна, грăовина*, — поред: *здѝва, здувăч, ѝуваш, јѝва, идвара, ѝовăрш, идзуво, рѝво, рувăр; смѝја* (смијеха), *сиромăа, мăа, вђа, ѝрăа*; 3 *pl. imperf.*: *ндсау, шрчăу, ѝлешѝјау, иђăу, млăќау, койăу* и сл.; 1 *sg. aor.*: *ђдо, рѐко, оѝлѐшо, ѝомѝзо, издѝго, ѝробђдо, зăли, искђѝа, ѝрђбра*.

Као што се из самих примера види, губитак гласа *x* у неким случајевима прати и промена квантитетских односа. То се огледа свугде где је секундарни контакт двају дугих вокала или дугог и кратког вокала створен губитком овога гласа. Код именица: *мăџ-мăа, сѝрăџ-сѝрăа, ѝрăџ-ѝрăа*. Код глагола: *койăу* (копăху), *мошăу* (мотăху), *ндсау* (нђсăху), *скăќау* (скăќăху), *вѝљăу* (вѝљăху) и сл. Ова је појава код глагола утолико интересантнија што је

довела до формалног изједначења 3 л. pl. код презента и имперфекта у неких глагола: *koйау*, *moшау* и слични облици могу бити једнако и облици презента и облици имперфекта. Цело ово скраћивање, дабогме, има везе са гласом *x* само утолико уколико је његов губитак створио услове за њ. Иначе је редукција дужине код вокала у међусобном додиру сасвим у духу нашега језика.

То је све што се о гласу *x* може рећи у говорима наше треће групе; њега је тамо углавном нестало у свима позицијама и то нестало га је без замене другим гласовима. Уколико се понегде данас још чува, он је увек *мукао* глас. Ово нарочито истичем, јер сматрам да је у целокупној еволуцији гласа *x* у говорима Црне Горе ово један од најважнијих момената: да ли прва модификација фрикативног *x* значи просту редукцију фрикации или поред ове и промену звучности. Ја сам у првом случају могао само у једном црногорском говору констатовати замену гласа *x*, и то само на крају речи. То је говор Црмничке нахије. У погледу судбине овога гласа, он је за нас од нарочитог интереса, јер, у основици својој говор наше треће групе, стоји у овом погледу према брдским говорима у истом односу као староцрногорски према говорима барског типа. То значи да он показује већу архаичност, једну старију фазу која је морала претходити и данашњем редовном губитку гласа *x* у говорима трећег типа. И заиста, ево како у њему ствар стоји. Најјужнији делови Црмнице (Сеоца) данас имају напоредно *x* и *k* само у два категоријама, у аористу и имперфекту. Изгледа, бар према материјалу који ја имам, да је замена само у једном случају у зависности од фонетских чинилаца: у 1 sg. aor. после кратког низлазног акцента стоји увек само *k*: *ūđđk*, *nāđk*, *iskoūk*, *zaliik*, *iprodak*. Али ово никако не значи да и свако *x* под оваквим условима прелази у *k*; код именица на пр. оно увек остаје. А то показује колико ни ова веза није чисто фонетске природе. Иначе, у другим случајевима стоји и у имперфекту и у аористу под истим условима у једним речима *x*, а у другим *k*. На пр.: *рѣкоx* – *сѣдок*, *грађаx* – *шражѣk*, *сѣђаx* – *бјежѣk*, *нап्राѣѣk* (aor.), *рабдшаx*. Код именица, међутим, стоји у пот. sg. само мукло веларно *x*: *орѣx*, *граx*, *сшраx*, *маx* и сл. Исте је природе и данашње *x* у средини речи, само се у овој позицији оно врло често и губи. Губи се, најпре, у случајевима где не стоји преко системе облика у каквом односу према крајњем *x*. Тако имамо: *маx* – *маха*, *орѣx* – *орѣха*, *врx* – *врха*, али: *бѣва*, *сѣва*, *мѣвѣ^e*, *напѣвѣ* (парт.). Из оваквих случајева могло је *v* продрети и у пот. sg.;

имамо промену $x \geq k$. Већ и сам факат што се промена $x \geq k$ јавља само у неким случајевима, што она у једној истој фонетској позицији није општа, показује колико је и само појачавање основне фрикације израз морфолошких чинилаца. Оно је наступило само у случајевима где се x осетило као знак морфолошке категорије; то значи да промена $x \geq k$ фактички не показује дух развојног гласа x у овом говору. Она значи скретање с пута чисто фонетског, органског развојног првобитног x . И поред основне промене $x \geq x \geq \emptyset$, она се само као таква и може разумети. Али и чисто фонетски, појачавање фрикативности код спираната на крају речи у говорима ове групе има места. Ја овакву појаву видим у редовном преласку $v \geq \emptyset$ на крају речи у говорима Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије и у неким говорима Катунске нахије, док други сугласници у њима задржавају звучност. У тим сам говорима редовно бележио: *Mārkoф*, *Ivānoф*, *црф*, *крф* (Бјелоши); *цјјјф*, *дгдф*, *крф* (Брчело-Црмница); *његдф*, *црф*, (Косијери-Ријечка Н); *крф*, *поидф*, *црф* (Штитари-Љешанска Н). Ја не поричем да се у овој појави огледа бар донекле тенденција за редуковањем звучности код сугласника на крају речи. Или се можда она тиче само сугласника v , његове прилично пасивне артикулације, те је на основу ње погрешно правити икакве закључке; али и тада једно остаје као позитиван факат: у говорима наше треће групе промена $x \geq k$ јавља се само онде где је позната и промена $v \geq \emptyset$. Дакле, природа краја речи допуштала је у говорима ове врсте и промену $x \geq k$, а морфолошки разлози учинили су да се она манифестује само у аористу и имперфекту. Онда је разумљиво зашто се у брдским говорима и у овој позицији x губи: оно се и ту развијало као и у свима другим случајевима, те је свака његова замена другим гласовима била искључена.

2

Нашли смо да наше три основне групе овако стоје у погледу судбине гласа x :

I група — \check{g} , γ , x , \emptyset

II група — z , v , k , \emptyset

III група — \emptyset , [x] (Брда); x , h , k , \emptyset (Црмница).

И рекли смо како треба разумети ово стање у границама појединих група. А у каквом односу стоји у овом погледу једна група према другој, види се из самог прегледа. Јасно је да обе прве групе претстављају у ствари један исти тип; разлика је само

у степену развита: прва претставља почетни, а друга завршни моменат једног истог фонетског процеса.

Ми смо већ рекли да је један моменат од нарочите важности у целокупној еволуцији гласа x у нашем језику: да ли прва фонетска модификација овога гласа значи просто слабљење артикулације, редуцију фрикативности, или овај појав прати и промена звучности. За обе прве групе вреди ово последње. То значи да се гласови z и v у системи заменика и не могу разумети без овог момента. И фактичка, и чисто конструктивна и географска страна то потврђује. Али и још нешто не треба губити из вида. Факат је да однос $x \geq \gamma$: $x \geq \dot{x}$ као основни постулат значи углавном исто што и система заменика и потпун губитак овога гласа. Али је питање да ли је тај однос и уколико и израз двеју различитих фонетских тенденција; тј. је ли он настао због тога што је у једним говорима била тенденција да се x уклони променом природе саме артикулације, а то значи исто што и преласком у друге гласове, а у другим је обично слабљење артикулације завршено њеном потпуном редуцијом. Ја мислим да има нешто од свега овога. Истина, не може се порећи да и промена $x \geq \gamma$ значи извесно слабљење артикулације: мукао глас (*fortis*) прелази у јасан (*lenis*), уколико се на овај однос може уопште рачунати код фрикативних гласова. Али већ и факат што ови говори добијају у гласу γ један тако необичан глас за наш језик, што је, дакле, по среди била само промена гласа x у неки други глас, — показује колико је у свему овоме промена артикулације ипак основни моменат. Уосталом да је тенденција у свима тим говорима била да се x не изгуби, показује и редовна промена $\dot{x} \geq k$. Али све ово не значи да су ови односи остали овакви и у даљем развоју гласа x ; то би било само онда кад би свако γ прелазило у v или z . А ми смо видели да тако није: у говорима наше друге групе у многим позицијама гласа x је нестало потпуно. Није, дакле, за глас γ везана и редовна замена првобитног x . Његов даљи развитак зависио је од других прилика. То је и разумљиво. Ево зашто.

Променом $x \geq \gamma$ гласовни систем ових говора добио је и један нов, дотле непознат глас. И било је сасвим природно да га у положајима где је он остао слабе фрикативности сасвим уклони. А онде где је од њега добивено \dot{g} које се од z разликовало само по томе што је фрикативан глас, његова је замена била сасвим природна. Чим је, дакле, \dot{g} постало експлозиван глас, оно

и није могло постати ништа друго осим *z*. Одавде се види колико замену и губитак овог *γ* ваља приписивати више његову положају у гласовном систему ових говора неголи општој тенденцији да се *x* из језика уклони; и *γ* и *ǰ* уклоњени су више због своје необичности. То значи да је уношењем ових гласова у гласовни систем ових говора раскинута веза са старим *x*. Њихов даљи развитак зависио је само од њихове природе.

Рекли смо да трећа група говора показује друкчији развитак; она иде заједно са осталом већином наших говора. У њој се, према свему ономе што смо о тим говорима већ изнели, мора претпоставити овакав развитак гласа *x*: $x \geq \text{ɣ} \geq h \geq c \geq \emptyset$; и у случајевима где је артикулација појачавана: $\text{ɣ} \geq [k] \geq k$. Види се како слабљење артикулације прати и померање њезина места уназад. У ствари, цео се процес и своди на то. Основни је моменат у целој еволуцији слабљење артикулације код гласа *x* у свима позицијама. Глас *ɣ* је добивен свугде место првобитног *x*. И тек ово *ɣ* под извесним условима даје *k*. Друкчије је ову промену и немогуће разумети. Јер шта би значило појачање фрикације код основног, првобитног *x*? Свакако померање места артикулације унапред. И у резултату би, сасвим природно, имали друге гласове: какво *j* или *ɣ*.

Да видимо сад и како заменици гласа *x* стоје према позицији у речи. Видели смо да њих има три — *z*, *v* и *k*. И у овим говорима они се разликују и према томе у којем се положају у речи јављају. За прва два, *z* и *v*, рекли смо да стоје место некадашњег *x* само у средини речи и само у говорима наше друге групе. Ово друго је јасно; они се и не могу замислити без промене $x \geq \text{ɣ} \geq \text{ǰ}$. Ни прво није тешко објаснити. У почетку речи гласа *x* нестало је уопште у овим говорима. То смо протумачили релативно слабијом артикулацијом некадашњег *ɣ*. Природа пак краја речи није допуштала уопште глас *ɣ*. Тамо се *x* развило на други начин. Све то, са своје стране, потврђују и говори наше прве групе. Уопште, потпуна или делимична редуција звучности код сугласника на крају речи карактерише целу ову зону црногорских говора. У другим деловима ових говора није тако. Али зато се у њима и јавља нешто друго. Но о свему томе доцније. Глас *k* је заменик који се јавља само на крају речи, и то и у говорима где се јављају и други заменици и у онима где се глас *x* иначе губи. У средини речи ја сам га забележио само у једном једином примеру: у Мрковићима имамо *кожѷк* — *кожѷка* — *кожѷци*. И проф.

Решетар наводи свега два примера: *грѝјека* и *смѝјека*, оба из Градача (о. с. 121).

Јасно је зашто се он јавља само на крају речи. Пре свега, у говорима наших првих двеју група у другим позицијама му и нема места. На крају речи он претставља резултат појачавања фрикације код гласа *ѝ*. И у говорима наше друге групе он је у овој позицији скоро редован. У овим говорима, у којима се јављају и други заменици гласа *х*, ово је сасвим на свом месту. Појачавање артикулације последица је опште тенденције да се *х* не изгуби у говору. Међутим у говорима треће групе, у којима се *х* по правилу губи, њему заиста нема места. Али је сасвим у реду што се он и ту јавља само на крају речи. Ту је једино и било разлога да се артикулација гласа *х* појача. Ми смо их нашли у фонетско-морфолошким приликама. Иначе, кад би он стајао и у другим приликама, то би значило извештан паралелизам и по развиту и по резултатима са говорима првих двеју група. То би значило да је и у овим говорима тенденција била да се *х* уклони из гласовног система преласком у друге гласове. А говорима у којима *х* у даљем развиту не постаје јасан глас — ово се не може приписати.

После свега овога јасно је и шта поједини заменици претстављају у сваком засебном случају. Исто је тако јасно и колико се мора водити рачуна о свима фазама кроз које је у својој еволуцији прошао глас *х*. То значи да се о данашњим заменицима не може ни говорити на основу њихова односа према првобитном *х*. Сви се они морају изводити из фонетско-физиолошке карактеристике онога гласа који је непосредно претходио замени. Само тако теориска анализа данашњих заменика не прави никаквих тешкоћа. Узећемо сва три заменика редом.

(Свршиће се)

Р. Бошковић